

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆՔ

ՄԻԹԱՐԵԱՆՅ ԵՐԱԶՅԱՅՍ ՄԷԿ ԿԱՐԵԱՅՐ ՔՆՆՈՒԹԻՒՆ.

ԱՆՈՒՆԵՐՍՆ. Հայր սուրբ, անցեալ 1862 տա. րոյն Բաղմալիպին առաջին յօդուածը նոր կարգացի, քանի մը խօսքերը լաւ չհասկըցայ. եթէ բարեհաճիք անոնց մեկնութիւնը տալ՝ մեծ շնորհք կրնէք ինծի:

ՎԱՐԴԱՊԵՏՆ. Կերեւի թէ Հ. Ղեւոնդ Ալիշանեան վարդապետին յօդուածոյն վրայ է խօսքը:

ԱՇ. Այո. եւ որովհետեւ այժմու Բաղմալիպին մէջ ազգային յօդուածները այն վարդապետին գրածներն են, սիրով կկարգամ, թէպէտ եւ շատ անգամ չեմ կրնար պարզ հասկընալ:

Վ. Իրաւունք ունիս թէ սիրով կարգալու այն յօդուածները, եւ թէ դանդառ ընելու որ դիւրաւ չես հասկընար անոնց ամէն խօսքերն ու իմաստները:

ԱՇ. Չհասկընալուս պատճառն ինչ է արդեօք:

Վ. Հ. Ղեւոնդին գրուածոց ընդհանուր ոճն է: — Տարակոյս չկայ որ այն անձը ազգային հին պատմութեան եւ յիշատակարաններու, եւս եւ Հայաստանի հին աշխարհագրութեանը լաւ հմտութիւն ունի, եւ կարելի է նորա գրուածքներէն օգտակար տեղեկութիւններ առնուլ այս բաներուս կողմանէ. ուստի եւ ընական է որ ազգային հնութեանց սէր ունեցողը սիրով կարգայ այն գրուածքները: Բաց յայնմանէ շատ տեղ բանաստեղծական խմբիսիպ⁽¹⁾ բացատրութիւններ ունի որ կարգացողին աչքին անպատճառ կը արնեն. երբեմն կը արձայրնեն զինքը եւ երբեմն ծիծաղը կը արժեն՝ իրենց տղայական՝ չըսեմ՝ իմաստական մտածմունքներովը: Իսկ նորա թէ արձակ եւ թէ ոտանաւոր գրուածքներուն մթութեանը եւ խրթնութեանը գրէ խաւոր պատճառ այն կերեւի՝ որ նախ շատ մտածութիւնները խառնաշփոթ են, թոհ եւ բոհ, աներեւոյթ եւ անպատրաստ. եւ երկ-

րորդ՝ անոր հետեւանք՝ գրուածքին ոճն եւս, թէ գրաբանին եւ թէ աշխարհաբանին, խորտւորտ, նորահար, խրթին մթին եւ գծուարիմաց. այնպէս որ նորա շարագրութիւնները կարգացողը՝ կոպճոտ քարոտ կերակուր ուսողի պէս անգագար մտքէն գուրս պիտի ձգէ նորահար բարգութիւններն ու գծուարիմաց բառերը՝ եթէ չուզեր ակաւնները կտրտել: — Բայց այդ առ այժմ՝ թողումք. որոնք են տեսնեմ՝ այն յօդուածին խօսքերն որ չես կրցած հասկընալ:

ԱՇ. Մէկը այս խօսքն է որ ահա օրինակեր եմ. «նոյն ատեն լատին վարդապետը եւ նոր «միանձունք գարձեալ սկսին յաճախել ի Հայո», «եւ Հայք կրնան ընդհանրապէս եկեղեցոյ սեռս «միաբան ըլլալով ինասուս» պահել իրենց ազգային «ըզուն, ծեսն եւ օրհնիներն: Այս բանս աւելի «հաստատ եւ պայծառ կուհաչակէ ժէ դարուն «սկիզբը Սեբաստացի քաջահաւատ վարդապետ մը, Մխիթար, միաբանակեցաց ընկերութեամբը, զոր հաստատէ ազգին 500 «տարուրնէ վեր ծանօթ, դաշնակից եւ վաճառակից Վենետիկոյ սահմանաց մէջ. ճըշմարտութիւն կրօնական, կրթութիւն բանական կամ ուսմունք, եւ ոգի ազգային, «այս ընկերութեանն պատակն կուծանաչուին, «պատուին, պտղաբերեն:» Արդեօք ինչը սել կուզէ այս խօսքով թէ «Հայք կրնան ընդհանրական եկեղեցւոյ սեռա միաբան ըլլալով «իհաւատս, պահել իրենց ազգային ըզուն, «ծէսն եւ օրհնիներն»:

Վ. Այդ բանը ոչ միայն Հ. Ղեւոնդին, այլ եւ ընդհանրապէս ամէն Մխիթարեանց մէկ երազն է, զոր շատ անգամ տեսեր են, եւ քանի մը անգամ արթննալէն ետքն ալ գեռ կտեսնեն ու կը արձայրնեն, թէպէտ եւ իրենք եւս՝ գոնէ ամէնքը՝ չեն հաւատար. այսինքն իբր թէ կարելի բան է որ Հայերը հոռոմական կամ կաթոլիկ եւ պապական դառնալով եւս՝ իրենց ազգութիւնը անկորուստ եւ անքերի պահպանեն. կամ որ նոյն է, կարելի բան է որ Հայերը իրենց ազգային ըզուն, ազգային ծեսն եւ ազգային օրհնիները անկորուստ եւ անքերի պահելով եւս կաթոլիկ լինին: Ասոր մեք երազ կըսեմք եւ երազայոյս կարծիք,

(1) Իրեն հնարած բարգմանութիւնն է այս խմբիսիպ բառը՝ եւրոպական original բառին, եւ գէշ չէ. բայց կարելի է ըստ տեղոյն բարգմանել նաեւ այրանդակ, անձերեք, երբանշան, ծիծաղաշարք եւ այլն:

վասն զի մեր ալ տեսեր եմք ատենով, եւ արթընցածնուս պէս հասկըցեր եմք թէ «եւ ահա երազ էր». եւ իրօք անկարելի բան է ու եղջերուաբաղ: Անկարելի բան է կրսեմք՝ կաթողիկոսութեան հետ սերտ միաբան լինել իհաւատոյս, եւ միանգամայն հայկական ազգութիւնը՝ մանաւանդ ազգային եկեղեցական ծէսերն ու արարողութիւնները անկուրուստ եւ անխառն պահպանել:

Այլ. Բայց, Հայր սուրբ, կարողիկոսիւնը հաւատք կամ գաւանդութիւն լինելով՝ ըստ ինքեան պէտք էր որ հակառակ լինէր ազգութեան եւ ազգային ոգւոյ:

Վ. Եթէ կարողիկոսիւն ըսելով չհասկըցուէր պապականութիւն, այլ պարզապէս՝ ըստ բուն եւ նախնական նշանակութեան այդ յունական բառին՝ հաւատք կամ գաւանդութիւն ընդհանրական եկեղեցւոյն Քրիստոսի, իհարկէ ինչո՞ւ հակառակ պիտի լինէր ազգութեան եւ ազգային ոգւոյ: Դու ալ գիտես որ Քրիստոսի սուրբ եկեղեցին անոր համար ալ կարողիկոս այսինքն ընդհանրական ըսուած է որ ամէն ազգէ մարդիկ կրնան մէջը գրանուիլ՝ առանց իրենց ազգութիւնը կորսնցնելու: Բայց որովհետեւ այժմ սովորութիւն եղած է կարողիկոսիւն խօսքով՝ հասկընալ պապականութիւն, հոռիմեակականութիւն, լատինացւոց եկեղեցւոյ գլխոյն՝ այսինքն պապին՝ կուրօրէն հպատակութիւն, — ինչպէս որ կհասկընայ նաեւ Հ. Ղեւոնդը, եւ ընդ նմա իւր Մխիթարեան ընկերակիցներուն միաբանութիւնը, — անոր համար այս տեսակ կաթողիկոսութիւնը բոլորովին խափանիչ է ազգային ոգւոյ, եւ մանաւանդ որ եւ իցէ արեւելեան ազգութեան: Ուստի եւ այդպիսի մեղմեխ խօսքերը ուրիշ բան չեն՝ բայց եթէ մէկ մէկ խայծ (կեմ) զոր ատենով լատին կրօնաւորք, եւ այժմ Մխիթարեանք, իրենց կարթին (օրթային) ծայրը կանցընեն, որպէս զի մեր պարզամիտ ժողովուրդները բռնեն բռնեն ու պապին ուռկանը ձգեն:

Այլ. կաթողիկոսութիւնը արդեօք աւելի ինչ պատճառաւ կամ ինչ կողմանէ հակառակ կելնէ ազգային ոգւոյ եւ ազգութեան:

Վ. Հռովմայ պապերուն երկիշխան պէտքեանը պատճառաւ, — ինչպէս որ նա ինքն Հ. Ղեւոնդը այդ նորահնար խելիւսից բառով կանուանէ պապական իշխանութիւնը դոյն հաւատածին մէջ: Վասն զի ինչ է պապերուն մի միայն ջանքը, եթէ ոչ այս՝ որ հոգեւոր եւ մարմնաւոր իշխանութեամբ բոլոր աշ-

խարհիս տիրապետեն, ամէն մէկ ազգի ճակատը պապական կնիքը կոխեն, եւ ամէն տեսակ ազգութիւն աշխարհիս երեսէն վերցընելով՝ կաթողիկոսութիւնը կամ պապականութիւնը ազգութեան տեղ անցընեն, ինչպէս որ շատ ազգէկ յայտնի է ամենուն, եւս եւ Մխիթարեանց:

Այլ. եւ միթէ գաւանդով մէկ՝ եւ ազգութեամբ տարբեր լինելն ըստ ինքեան անկարելի բան է:

Վ. Ըստ ինքեան անկարելի չէ, եւ անով է որ արեւելեան եկեղեցեաց մէջ գանուող քրիստոնեաները դարերով մնացեր են նոյն գաւանդի մէջ՝ առանց իրենց ազգութիւնը կորսնցնելու. բայց բաղմադարեան փորձը կցուցընէ որ այդ բանը եթէ ուրիշ ազգաց համար դժուարին է, յատկապէս մեր Հայոց ազգին համար անկարելի եղեր է մինչեւ ցայժմ, եւ այսուհետեւ ալ անկարելի պիտի լինի՝ քանի որ Հռովմայ եկեղեցին իրեն տիրապետական հոգին մէկզի չգնէր: Ինչէն է որ մինչեւ ցայժմ մեր ազգէն պապական դարձողները հայ ըսուելէն կխորշին ու կամրջնան, եւ երբ հարցուին թէ ինչ ազգէ ես՝ «կարողիկ եմ» կրսեն: Հազար թող հասկըցընէ անոր Մխիթարեանը կամ ո՞վ որ եւ իցէ՝ թէ այլ է հայութիւնը եւ այլ է կարողիկոսիւնը, եւ թէ պէտք է որ կարենայ մէկը հայ լինել առանց կարողիկ լինելու, ինչպէս նաեւ կարողիկ լինել առանց հայ լինելու. — որո՞ւ կրսես:

Բայց ինչ հեռու երթամք. ահա նոյն իսկ Վենետիկցի Մխիթարեանք, նոյն իսկ իրենց վանքին մէջ, իրարու հետ անգամ խօսած ատենին, սովորութիւն ըրած են իրենց համար ու իրենց կաթողիկ ժողովրդոցը համար ըսել ողորպաւ, մեր ողորպաւները (որ իբր թէ կարողիկ բառին նշանակութիւնն ունի). իսկ մեզի եւ մերոնց համար կրսեն Հայերը, Հայոց վարդապետները, Հայոց պատրիարքը, Հայոց եկեղեցիները. եւ թէ՛ այս ինչ մարդը ողորպաւութիւնը ուրացաւ՝ հայ եղաւ, հայութենէն դարձաւ՝ ողորպաւ եղաւ, եւ այլն: Քանի մը տարի հազիւ կար որ ըսկտեր էին իբր թէ կազմընել իրենց այս կերպ այլանդակ բացատրութիւններն ու ըսել մեզի համար՝ մեկիւր Հայերը, եւ իրենց համար՝ ողորպաւ Հայեր. բայց եօթը ութը տարի մը կայ որ — գուցէ Հռովմայ փրփակածապէն ստիպուած — դարձեալ սկսեր են իրենց առաջին սովորութիւնը ձեռք առնուլ, եւ ի-

րենց կրօնակից վեհնացի Մխիթարեանց հետեւիլ, որք առանց հետադարձող կամ չարախառածականներուն՝ Հայոց անունը բերան չեն առնուր, եւ առանց մեր ուղղափառները ըսելու կաթոլիկներուն անունը չեն տար:

Այ. Արդեօք կաթոլիկութիւնը այգալէս խափանիչ է նաեւ եւրոպացի ժողովրդոց ազգային ոգւոյն:

Վ. Այո, բայց ոչ ամենեցուն եւ ոչ ամէն տեղ: Եւ ասոր պատճառը յայտնի է: Նախ՝ եւրոպացիք վարժած են լաւ զանազանելու կրօնն ու ազգութիւնը. ուստի երբ հարցնես — օրինակի համար — Գաղղիացիի մը՝ թէ ինչ ազգէ ես, չըսեր թէ կաթոլիկ եմ, չըսեր թէ կալիֆոռնիացի եմ, այլ Գաղղիացի եմ կըսէ: Հարցուր Գերմանացիին. չըսեր թէ լուտերական եմ, կամ թէ կաթոլիկ եմ, այլ թէ Գերմանացի եմ: Անգղիացւոյն հարցուր, Անգղիացի եմ կըսէ, եւ մինչեւ որ չհամարձակիս հարցընելու թէ ինչ հաւատքէ է՝ չըսեր թէ անկլիկան եմ, կամ մեթոդիստ եմ, կամ ֆուքսթր կամ կաթոլիկ եմ եւ այլն: Իսկ արեւելեան ժողովրդոց մէջ քանի հարիւր տարի է, եւ աւելի մահմէտական տէրութեանց զօրանալէն վերջը, սովորութիւն եղած է ազգութիւնն ու կրօնը կամ դաւանանքը իրարու հետ խառնել, մանաւանդ թէ մէկուն ինչ ազգէ լինելը միայն դաւանանքէն հասկընալ: Ինչպէս ահա կրօնական մէկ անունով միապետական կրօնին Արաբացիին, Պարսիկը, Թուրքը, Օսմանցիին, Քիւրտը, Թիւրքմէնը, Թաթարը, եւ այլն. կաթոլիկ կրօնին յարեւելս հայեր, ասորիներ, հուռմներ, մարոնիներ, քիւտանիներ, եւ այլն. հոռոմ կրօնին յոյներ, ասորիներ, հայհուռմներ, եւ այլն. եւ օսմանեան տէրութիւնը միլիոն աշխարհի ազգանունը կուտայ այն ամենայն ժողովրդեան որ այս կամ այն հաւատքին տէր է. ուրիշ ազգութիւն չճանչնար:

Երկրորդ, եւրոպացի ազգերուն մեծ մասը մէկ մէկ զօրաւոր տէրութիւններ լինելով՝ գուցէ կրնան միաբան լինել իհաւատոյս Հռովմայ եկեղեցւոյն հետ, եւ միանգամայն պահել իրենց ազգային ոգին, ազգային ծէսն ու օրէնքները, ոչ ինչ համարելով պապին երկիշխան պետութիւնը: Բայց Հայք երբ կըրցեր են այդ քաջութիւնն ունենալ որ այսուհետեւ կարենան. եւ միթէ հարիւր վաթսուն տարուան փորձը չսովորեցնէ Մխիթարեանց թէ այս իրենց կարծիքը երազ է եւ երազայնոյն ցնորք:

Այ. Բայց, Հայր սուրբ, մէկն ըսաւ ինծի թէ Բազմալիպին այն խօսքը կարելի է ուղիղ հասկընալ այս մտքով որ Հայոց իրենց ձեռքին հռովմէական լինելով եւս անկորուստ եւ անխառն պահել ոչ միայն իրենց ազգային լեզուն, այլ եւ իրենց եկեղեցական ծէսերն ու արարողութիւնները:

Վ. Այո, ատոր նման խօսք մը կարող եմք եւ մեք ըսել՝ առանց վախճալու որ երազես ըսուելու արժանի դատուիմք. բայց ինչպէս. — երբոր այսպէս ըսեմք. «Պէտք է որ Հայոց իրենց ձեռքին լինէր անխառն եւ անկորուստ պահել իրենց ազգային ծէսերը, ազգային օրէնքները, լեզուն, ոգին, նաեւ ընդհանրական եկեղեցւոյ հետ սերտ միաբան լինելով իհաւատոյս. բայց ատոր համար պէտք է որ ընդհանրական եկեղեցին եւս ազատ լինէր պապական երկիշխան տիրապետութենէն եւ ամէն տեսակ միապետական բռնադատութենէ իհաւատոյս»: Իսկ Հ. Ղեւոնդին միաքը միթէ այս է. ոչ ընաւ, ինչպէս որ յայտնի է նորա նախընթաց եւ հետեւորդ խօսքերէն. հապա այս՝ թէ «Հայք կոյր ըզ-«կուրայն հպատակելով եւս պապին՝ իրենց «կաթոլիկոսովն ու Պատրիարքներովը, կամ «թէ ասոնցմէ բոլորովին գլուխ քաշած՝ Հռ-«ռովմայ պապին ու փրփականտային ամէն «մէկ վճիռներուն ու հրամաններուն հնա-«զանդելով՝ կրնան իրենց ազգային ծէսերն «ու սովորութիւնները պահել, որով եւ ի-«րենց ազգութեան մէջ մնալ»:

Եթէ այդպէս է, — որպէս եւ է իսկ, — իրաւունք չունիմք արդեօք հարցընելու Հ. Ղեւոնդին թէ — ուրիշ տեղերու կաթոլիկ Հայերը թողու՞մք, — ինչո՞ւ նոյն իսկ Մխիթարեանք՝ որ այս տարիներս բազմաստորագիր յայտարարութիւններով եւ ուրիշ շատ կերպերով յայտնի ըրին թէ սերս միաբան են Հռովմայ փրփականտային հետ, ինչո՞ւ կըսեմ իրենք իրենց ազգային ծէսերուն մեծ մասը չեն պահել:

Այ. Ի՞նչ կըսէք, Հայր սուրբ, միթէ Մխիթարեանք Հայաստանեայց եկեղեցւոյ ամէն ծէսերն ալ անկորուստ եւ անխառն չեն պահել:

Վ. Ամէնը, ոչ. մեր ծէսերուն մէկ մասը միայն կ'պահեն, այն եւս գրեթէ այն կերպով՝ ինչ կերպով որ մեր ժամանակը շատ Հայեր իրենց պահքը կ'պահեն. . .

Այ. Ուրեմն ֆռանկական ծէսեր կ'խառնեն եկեղեցական արարողութեանց մէջ:

Վ. Այո, եւ խիստ շատ, թէպէտ եւ ոչ այնչափ՝ որքան որ խառնած ու խառնակած են Իզմիրու Զահկեցիները, Պօլսոյ Հռովմէականները, Լեհաստանի եւ Խրիմու կաթոլիկները, Աթաթըխանի եւ Թիֆլիզու փռանկները, Լիբանանու կրօնաւորները եւ Վեննայի Մխիթարեանները:

Այ. Ասացէք խնդրեմ, Հայր սուրբ, թէ գլխաւորապէս մեր ո՞ր ծէսերը փոփոխեր են Մխիթարեանք:

Վ. Ո՞ր մէկն ըսեմ, եղբայր. — առ այժմ մէկքանին միայն յիշատակեմ՝ որքան որ այս վայրկեանիս միտքս կուգան աչքով տեսածներէս: Բայց այժմէն գիտցիր որ միտքս այն փոփոխութիւններուն պատճառներն ու հետեւանքները քննել չէ. այն ուրիշ ատենի խնդիր է. այլ միայն ցուցնել կուզեմ թէ Մխիթարեանք չեն կրնար ըսել ճշմարտութեամբ՝ ինչպէս որ ԿԱՌԾԻՆ ՍՏՈԻԹԵԱՄԲ՝ թէ իրենք ազգային ծեսերը կպահեն:

Սուրբ պատարագի արարողութիւններէն սկսիմք, որ եկեղեցական ծէսերուն գլխաւորները կհամարուին ամենայն ազգաց մէջ:

Թիւ պատարագ կմատուցանեն, որ Հանգիսաւոր պատարագին համառօտածն է:

Մի եւ նոյն ժամանակին մէկ եկեղեցւոյ այլ եւ այլ խորաններուն վրայ զատ զատ քահանայք մէկ մէկ սպասաւորով պատարագ կմատուցանեն:

Մի եւ նոյն սեղանին վրայ մէկ օրուան մէջ հինգ՝ վեց պատարագ կընեն հետզհետէ:

Այլուհացից ամէն օրերն եւս պատարագ կմատուցանեն:

Ամէն քահանայից վրայ պարտք դրած են որ ամէն օր պատարագ մատուցանեն:

Պատարագի նշխարը լատինացւոց նշխարին ձեւովն ու բարակութեամբը եւ խմորովը կընեն:

Մասը, այսինքն ժողովրդեան բաժնուելու նշխարն եւս լատինացւոց նշխարին նման բան մը կընեն:

Նշխարը թարմ չեն հաներ խեղան, այլ ամսով պահածն ալ կգործածեն պատարագի:

Ժողովրդեան տրուելու ճաշակը քահանային նշխարէն չեն ըներ, այլ ըստ լատինացւոց մանր մասնիկներ կտրեալործեն եւ զանոնք կուտան ամէն հազորդուդին զատ զատ՝ առանց սուրբ արեան մէջ թաթախելու:

Բաժակին մէջ ջուր կխառնեն:

Հաւատամքին մէջ սուրբ Լուսաւորչին գրած բացատրութիւնը, «Այսինքն յիշուեալ չոր»

դուրս կձգեն, եւ տեղը կաւեցընեն այս խօսքը, «Նախ քան զամենայն յարիսեալս»:

Հաւատամքին մէջ «Նոյն ինքն իրնութեան չոր» ըսելու տեղը կըսեն, «Նոյն ինքն հաւագոյակից չոր»:

Հաւատամքին մէջ Հոգւոյն սրբոյ համար կաւեցընեն այս խօսքը, «Որ ի՜չօրէ եւ յՈրդոյ ըղիի»:

Պատարագի ատեն հոդարաքի չհագնելով, այլ կօշիկ կամ մուճակ, վերաբերութեան առաջ չեն հաներ ոտքերէն:

Վերաբերութեան ատեն դպիրները չեն չոքիր:

Ողջունի երգին մէջ «Քրիստոս իմէջ մեր յայնկեցաւ, Որ էնն Աստուած աստ քաղնեցաւ» ըսելու տեղը՝ կըսեն, «Քրիստոս իմէջ մեր յայնկեցի, Որ էնն Աստուած աստ քաղնեցի»:

Նոյն երգին մէջէն այս երկու տողս դուրս կձգեն. «Եկեղեցիս մի անձն եղեւ, Համբոյրըս յօգ լըրման տուաւ»:

Առեփ կերեփէն անմիջապէս առաջ եղած քահանայական աղօթքին այս խօսքը «Առեալ զհացն» եւ այլն, կփոխեն. «Եւ յարարագործ ձեռս իւր» ըսելու տեղը՝ կըսեն, «Եւ իպստակաւ ձեռս իւր»:

Որդի Աստուծոյ երգին ժամանակը քահանային ըսելու աղօթքին այն նշանաւոր եւ խորհրդաւոր խօսքը, «Որով զհացս օրհնեալ մարմին ճշմարտապէս արագեաւ», կփոխեն ու տեղը կըսեն արարեւ:

Քահանային յիշատակութեանց աղօթքին մէջէն դուրս կձգեն այս խօսքերս. «գնախա-
հարս, գնաշրապէս, գնարգարես, գնաւեալս, ըզ-
վկայեալս»:

Պատարագին մէջ սրբազան Կաթողիկոսին անունը յիշատակելու տեղը՝ կըսեն, «Եւս առաւել զսրբազան պապն մեր զոէր Պիոս շնորհեսցես մեզ ընդ երկայն աւուրս ուղիղ վարդապետութեամբ»: — Նոյնպէս պապին անունը կյիշեն Աստուծոյին մէջ, եւ անգաստան օրհնելու ատեն կըսեն, «Արեւմբ-տեան կողմն աշխարհիս, վեհապետքիս սրբազանի սրային Պիոսի, եւ թագաւորութիւն քրիստոնէից»:

Սրբագործեալ նշխարը չեն թաթախեր սուրբ արեան մէջ, եւ յետոյ չորս մաս չեն բաժներ:

Պատարագի ատեն ժամանակ ժամանակ ձեռքի զանգակ կզարնեն ըստ լատինացւոց:

Շատ մը ուրիշ փռանկական մանր արարողութիւններ, եղանակներ եւ շարժմունք-

ներ կիսառնեն պատարագի հանդիսին մէջ որ այս տեղ յիշատակելը երկար կլինէր:

Գրիգորեան տոմարն ընդունած լինելով, եւ ոչ իսկ իրենց սպագրած օրացուցին ու տօնացուցին կարգերուն կհետեւին: այլ բոլորովին լատինացւոյ:

Գրեթէ բոլոր տէրունական տօները լատինացւոյ հետ կտօնեն:

Գլխաւորապէս Ծնունդը կտօնեն դեկտեմբերի 25-ին, եւ միայն Յայտնութիւնը յունարի 6-ին. որով եւ այն միջոցի պահքը լուծելէն զատ՝ ժամերգութեան ու տօնացուցի կարգը տակնուվրայ կընեն: Տեառնընդառաջը կտօնեն փետրուարի 2-ին, եւ Աւետու մը մարտի 25-ին:

Անուան Յիսուսի տօն կկատարեն կալանդին օրը:

Աստուածածնայ անուան տօն կկատարեն:

Սրտին Յիսուսի տօն կկատարեն:

Վարդարանի տօն կկատարեն:

Մարմնոյ եւ արեան տօն կկատարեն ընդ լատինացւոյ:

Մայիս ամսոյ ջերմեռանդութիւն կընեն ըստ լատինացւոյ:

Վարդարան անուանեալ աղօթքը կըսեն՝ լատինէ թարգմանած. նմանապէս Պսակ կուսի եւ Պսակ Բրիսսուի ըստած ջերմեռանդութիւնները կընեն՝ համարիչ (քեզպէն) դարձընելով. եւ համարիչը մետալներով խաչերով զարդարած՝ դօտիններէն կախած կըալեն՝ ըստ լատին կրօնաւորաց:

Գլխին վեղար չեն դնեն, այլ կնգուղը փիլինին վրայ կից կարուած լինելով՝ ուսերուն վրայ կախ կձգեն ըստ լատինացւոյ: Բաց յայնմանէ, վեղար դուր բայը կգործածեն՝ երբ ուղեն ըսել վարդապետի մը համար թէ կարողիկոսիւնը ձգեց ու հայ (կամ՝ իրենց մօքովը՝ ներկսիկոս) եղաւ:

Իրարու եւ ուրիշ եկեղեցականաց՝ իբրեւ պատուոյ ածական՝ այս լատինէ թարգմանած բառերը կգործածեն: Հայր Պատուի, Վերապատուի, Գերազանցի, Գերապայծառ:

Եկեղեցին մտած ու եկեղեցիէն ելած ատենին՝ ճակատին օրհնեալ ջուր քսելով՝ երեսին կիսաչակնքեն:

Ծնրագրութեամբ երկրպագութիւն ընելու կամ թէ կէս մէջքէն խօնարհելու տեղը՝ մէկ ծնկան վրայ կշոքին ու կեննեն:

Սովորաբար աղօթարան ըստած աթոռներու վրայ չոքած կամ նստած կընեն իրենց աղօթքը՝ ֆռանկաց պէս:

Գոհարանական հանդէսներու մէջ լատինէ թարգմանուած «Ջեկ Աստուած գովարանեմք» երգը կերգեն ֆռանկական եղանակով: — Քանի մը եկեղեցական հանդէսներու մէջ ալ «Եկ սուրբ Հոգի» երգը կերգեն՝ որ նոյնպէս լատինէ թարգմանուած է:

Լատինացւոյ «Ողբոյն քեզ Մարիամ, Լիբանիս եւ Ողջ շեր քաղուհի» աղօթքները ստէպ կընեն առանձին եւ միաբան:

Ուրբաթ օրերը «ձանապարհ խաչին» (խաչ եօրու) ըստած ջերմեռանդութիւնը կընեն իրենց մատրանը մէջ:

Լատինացւոյ «Հրեշտակ Տեսուհի» աղօթքին տօները զանգակ զարնելով՝ օրը երեք անգամ՝ այն աղօթքը կըսեն առանձին եւ միաբան՝ ուր եւ գտնուին: — Նմանապէս արեւը մըտնելէն մէկ ժամ ետքը զանգակ զարնելով՝ «Իխորոց կարդացի» սաղմօսը կըսեն քաւարանի հոգւոյ համար:

Ննջեցելոց համար առանձին պատարագ մատուցանելու տօնն՝ եկեղեցւոյն մէջտեղը քաւարան (քաւարանֆո) ըստած բարձրաւանդակը կշինեն մեծ կամ փոքր:

Սուրբ հաղորդութիւնը նմանելով կղենն իրազմոցի՝ մասնաւոր հանգիսիւ եւ աղօթիւք, պատարագի խորհրդէն դուրս՝ իրիկուն եւ առաւօտ, եւ անով օրհնութիւն կուտան ժողովրդոց, կամ առջեւը հսկումն կընեն, որ է խաւացւոյ քաւարանի տօն ջերմեռանդութիւնը: Պօլսեցւոյ հնչմամբը քաւարանը:

Բրիստոսի Տեսուհի մերոյ թաղման թափօրովը Խաչի տեղ սուրբ հաղորդութիւնը կըքալցընեն ըստ լատինացւոյ:

Պատկերներն առանց օծելու կղենն եկեղեցւոյ մէջ, եւ այնպէս անոնց առջեւը մօմ կվառեն ու կաղօթեն:

Մատաղ ամենեւին չեն ընեն, լատին վարդապետաց խօսքէն մօլորած՝ որ իբր թէ այն հրէական զոհադործութիւն է:

Աղուհացից առաջին չորեքշաբթին՝ իրարու եւ ժողովրդեան գլուխը մօխիւր կցաննեն եկեղեցւոյ մէջ՝ ըստ լատին արարողութեան:

Աւագ հինգշաբթի եւ աւագ ուրբաթ օրերուն ժամերգութեան տօները՝ զանգակի տեղ փայտէ կոչնակ կզարնեն ըստ լատինացւոյ:

Ձաակի եւ Ծննդեան ճրագալոյցներուն խթում՝ չեն ընեն:

Սովորական պահքը չորեքշաբթի եւ ուրբաթ օրերը պահելու տեղը՝ ուրբաթ եւ շաբաթ օրերը կպահեն:

Բնդհանրապէս ամէն պահէր լատինացւոց պէս եւ լատինացւոց հետ կպահեն. այսինքն ազուհացից մէջ մտեղէն կուտեն՝ ըստ խաւացւոց՝ պապին տնօրինմամբը, չորից եղանակաց վիճիկիւններ կպահեն. սր եւ իցէ պահէր օր ձուկ եւ հաւկիթ կուտեն անխորի:

Յինանց ուրբաթ եւ շաբաթ օրերը պահէր կպահեն ըստ լատինացւոց:

Աղուհացից մէջ լատինացւոց հետ քանի մը սրբոց տօներ կկատարեն՝ աւուր պատշաճի ժամերգութիւնը փոխելով, այսինքն մարտի 21-ին կտօնեն Բենեդիկտոսի աբբայի տօնը, մարտի 7-ին Քովմայի աղուինացւոց տօնը, մարտի 19-ին Յովսեփայ Աստուածահօր տօնը:

Անտոնի անապատականին տօնը լատինացւոց հետ կկատարեն յունուարի 17-ին անխախտ:

Մարկոսի աւետարանչին տօնը կկատարեն ապրիլի 23-ին անխախտ:

Գիւտի սուրբ Խաչին տօնը լատինացւոց հետ կտօնեն մայիսի 3-ին անխախտ՝ Հայոց շինած ու այժմ իրենց ձեռքը մնացած եկեղեցւոյն մէջ որ իւրենեռիկ:

Ամենայն սրբոց տօնը լատինացւոց հետ կտօնեն նոյեմբերի 1-ին. նոյնպէս եւ համօրէն ննջեցւոց յիշատակը՝ նոյն ամսոյն երկրորդ օրը:

Յովհաննու իմաստասէր հայրապետին օձնեցւոյ տօնը չեն կատարեր, նոյնպէս եւ ոչ Պարսամ ճգնաւորինը, եւ ոչ Գոհարինէ կուսին եւ Ծամինդոսի եւ Ռատրիկոսի տօները:

Ժամագրքին ու շարականին շատ խօսքերը կփոփոխեն ըստ հաճոյս անձանց, մանաւանդ թէ ըստ տգիտական եւ անիրաւ պահանջմանց պապին եւ փրփոխականային: Այս փոփոխութեանց ամէն ալ յիշատակելը աւելորդ կհամարիմ, մէկ քանին միայն բռնմ:

Շնորհաւոյն «Անտոս յուսոյ» երգին մէջ կաւելցընեն՝ ըրորովին յանդէպս՝ եւ յմրդոյ բառը, ըսելով, «Բղխաւմ իջօրէ եւ յմրդոյ, Բղխաւ իջօրդոյ» եւ այլն:

Եւ յմրդոյ բառերը կաւելցընեն նաեւ այն ամենայն տեղերը՝ ուր որ Հոգւոյն սրբոյ ելումը կամ ըրորումը կյիշուի:

«Մուրք Աստուած» երգը իդէմս երրորդութեան կերպէն՝ ըստ Յունաց եւ ըստ Կաթինացւոց, եւ ոչ իդէմս Քրիստոսի, ուստի եւ գուրս կձգեն այս խօսքերը, «Որ խաչեցար վան մեր» որ յարեար իմեւեղոյ, որ ծնար եւ յայննեցար վան մեր» եւ այլն: Եւ անոր ետեւէն ըստեղծ մաղթանքը հարկաւ կփոխեն ու կըսեն, «Փրկեա զմեզ իմոր, ձութենէ» եւ այլն:

«Եւ եւս միաբան վասն ճշմարիտ եւ սուր հա-

ւասոյս մերոյ զաւեր աղաչեսցուք» ըսելու տեղը՝ կըսեն, «Եւ եւս եւ վասն միաբանութեան ճշմարիտ եւ սուրբ հաւատոյս մերոյ»:

Շնորհաւոյն շարագրած Արարչականին մէջ «Չանանց հանգիստըն պատրաստաց» խօսքը կփոխեն, եւ կըսեն, «Չանանց հանգիստըն պարգեւեաց» — նոյնպէս եւ Հարսով խոստովանիլին մէջ «Յուսով բարեաց» ըսելու տեղը յուսով քարեաց կըսեն:

Շարականին, Մաշտոցին, Տօնացւոցին մէջ սրբան որ ուրիշ փոփոխութիւններ կընեն՝ յիշելը շատ երկար է: Թերեւս աւելի հարկաւոր գիտելիք մըն է այս որ լատինացւոց մէջ առնուած քանի մը տօներու օրեր՝ Մխիթարայ աբբայի շարագրած խեղճուկ անայի շարականները կերպեն: Աստուածածնայ քանի մը տօներուն ալ «Աւաւօտ լուսոյ» երգին տեղը՝ նոյն Մխիթար վարդապետին շինած «Աղաչեմք զեզ Աստուածածին» տաղը կերպեն:

Այնքան ծէսերու եւ ազգային արարողութեանց փոփոխութիւնները այսպէս համառօտիւ յիշատակելէն ետեւ՝ զարձեւալ կըսեմ՝ քեզ, եղբայր, թէ առ այժմ իմ խօսքս այս փոփոխութեանց պարտաւելի կամ գովելի կամ անտարբեր լինելուն վրայ չէ ամենեւին. այն ուրիշ խնդիր է. հապա միայն այս կուղեմ հասկըցընել թէ Մխիթարեանք ամենեւին իրաւունք չունին ըսելու թէ իրենք թէպէտեւ կաթոլիկ են (ընդհանրական եկեղեցւոյ սէրս միաբան իմաստ), ազգային ծէսերը անկորուստ եւ անխառն կպահեն: Եւ եթէ իրենք չեն պահեր, ինչպէս կհամարձակի Հ. Ղեւոնդն ըսելու թէ լատին վարդապետաց եւ Մխիթարեան կրօնաւորաց շնորհիւր Հայք կրկան (կրգան կուղէ ըսել) ջերմեւանդ պապական ալ լինելով՝ պահել իրենց ազգային ծէսն ու օրէնքները:

Այլ Այդքան եւ այդպիսի փոփոխութիւններ ընելէն վերջը՝ արգեօք ինչ մտքով կրպարձին Մխիթարեանք թէ իրենք ազգային ծէսերը կպահեն:

Վ. Երեք գլխուոր գիտաւորութիւն ունին Մխիթարեանք այս սուտ պարձանքն ընելու ասան: Մէկը այս՝ որ իբր թէ ցուցընեն ուրիշ կաթոլիկ Հայոց՝ թէ իրենք նոցա պէս չեն: Այսինքն Ջահեցւոց, Լեհացւոց, Իրիմեցւոց, Պօլսեցւոց, Վրաստանցոց, եւս եւ Վենեացւոց եւ Լիբանանցւոց պէս ազգային ծէսերը մէկդի դրած չեն, այլ թէ նոցա պէս սէրս կաթոլիկ են եւ թէ ջերմեւանդ ազգասէր: — Երկրորդը այս՝ որ եւրոպական լուսաւորեալ ազգաց առջեւը պարձենան թէ իրենք այս ահագին քաջութիւնն ունեցեր են որ թէ սէրս միաբան են ընդ Հռովմայ եկեղեցւոյն, եւ թէ ազգային արարողութիւն-

ները անխառն կապհեն: — Եւ երրորդն ու գլխաւորը այս՝ որ Հայոց աչքը ներկեն այն իրենց սուտ պարծանքովը, եւ այնպէս հաւտացընեն թէ ահա մենք թէպէտեւ սերս միաբան եմք Հռովմայ եկեղեցւոյն հետ, սակայն ազգային լեզուն, ծէսն ու օրէնքները անկորուստ եւ անխառն կապհեմք. ուստի դուք ալ մի վախնաք, եկէք կաթողիկ եղէք մեզի պէս, եւ վստահ եղիք որ ձեր ազգութիւնը ամենեւին չէք կորսըներ. ոչ միայն ձեր լեզուն կապհէք, այլ եւ ազգային ծէսերն ու օրէնքները: — Երազայիս կարծիք: Ո՞ր հայը պապական դառնալէն ետեւ ազգային ծէսերն ու ընդհանրապէս ազգային ոգին պահելու հաստատուն յոյս մը կրնայ ունենալ՝ երբ իրենք Մխիթարեանք չեն կրցած պահել:

Այ. Եւ միթէ տակաւին եւս յոյս ունին Մխիթարեանք, Հայր սուրբ, որ զՀայերը կաթողիկ ընեն:

Վ. Պէտք չէր որ ունենային այսուհետեւ այդ յոյսը. եւ թերեւս իրօք ալ չունին. բայց իրենց բանին այնպէս ձեռք կուտայ որ պապին ու պապականաց առջեւ փրփրականտային ջերմեռանդ պաշտօնեայք երեւան, եւ այն կողմանէ վար չմնան վեհանայիններէն ու փրփրականտայի աշակերտներէն, այլ պընդեն եւ հատտատեն թէ իրենց միաբանութեան բուն վախճանն ու նպատակը Հայերը կաթողիկ դարձընել է, եւ իրենք այս նպատակին հասնելու համար ամէն ջանք ի գործ կգնեն: Չեմ տեսներ ինչ կըսէ Հ. Ղեւոնդը նոյն յօդուածին մէջ. «Ճշմարտութիւն կրօնական (որ է՝ նախընթաց խօսքերուն նայելով՝ կաթողիկոսիւն, պապականութիւն), կրթութիւն բանական կամ ուսմունք, եւ ոգի ազգային, այս ընկերութեան (Մխիթարեանց) նպատակն կրօնականութիւն, պատիւն, պարգեւն»: Բայց այն բաւական չէ: Հ. Ղեւոնդին նախանձայնութիւնը այնչափ սաստիկ է որ կերպով մը նաեւ կը բարկանայ ու կնեղանայ մեր ազգին իւր դաւանութեանը վրայ մինչեւ ցայժմ հաստատ կենալուն, եւ յանառութիւն (ինաս) կանուանէ զայն յանդգնաբար. «Կրօնական միութիւնն եւ պնդութիւն դեռ կապհէ, «կըսէ, զիրենք (զՀայս) կարծի նիզակի մը պէս. «որ եթէ քիչ մ'ալ ձօձուն ըլլար, աւելի «լաւ եւ փառք կապհէր ցայսօր եւ ասկէ «ետեւ այլ: Գրեթէ նոյն ոգւով, նոյն քա- «ջութեամբ, նոյն խորագիտութեամբ եւ «նոյն յանառութեամբ կանցընէ Հայաստան ա- «րաբական բնութեան երկրորդեան յեղա- «նալին այլ»:

Այ. Ներեցէք, Հայր սուրբ, մէկ չհասկըցած խօսքս ալ այդ է. արդեօք ինչ կհասկընայ «Կրօնական միութիւնը ձօձուն ըլլար» ըսելով:

Վ. Ծիտակն ըսեմ, ես ալ լաւ չհասկըցայ այդ խօսքը. արդեօք այս ըսել կուզէ որ իբր թէ Հայոց հաւատքը պէտք էր լինէր եղեգն շարժուն ինտուիթիւն. . . Բայց ոչ. կերեւի թէ ճշկուն ըլլար պիտի ըսէ, այսինքն Յունաց եւ Լատինացւոց բնութեանը եւ անիրաւ պահանջմանցը առջեւ ճկուէր, ծռէր, խոնարհէր, եւ ազգովիմք ուրի տակ երթար, ինչպէս որ գնացին Փոքր Ասիոյ հայհոսները, Լեհաստանի հայ-կաթողիկները եւ այլն: Չայս կգիտեն պապն ու փրփրականտան, ասոր կիսափառն ամենայն կաթողիկները, ասոր կաշխատին լատին եւ հայ միսիոնարները, ասոր կաշխատին՝ ընդդէմ խղճի իւրեանց՝ եւ Մխիթարեանք, որոց բերնէն կխօսի նաեւ Հ. Ղեւոնդը երբ կըսէ. «Լատին վարդապետ «տաց (այսինքն յիսուսեան կամ ճիզուրիթ «միսիոնարաց) մուտքն իՄեծն եւ իՓոքրն «Հայս, եւ միաբանողաց (այսինքն ունիթոն ա- «նուանեալ լատին եւ հայ դոմինիկեանց) կը- «րօնական կարգք, նոր դար մը (կաթողիկոս- «ութեան) կը բանան Հայոց եկեղեցւոյն, որոյ «արգասիքն (այսինքն պտուղն, որ են ազգ- «ատեանց կաթողիկները) մնայ այնուհետեւ «(զժբաղդաբար) մինչեւ ցայժմ, թէ եւ ոչ «սակաւ հակառակութիւնք ծագին այս պատ- «ճառաւ»: Այս խօսքն ըսողը անշուշտ չկըր- նար մոռնալ թէ այն հակառակութեանց գոնէ մէկ մասն ալ իրենք Մխիթարեանք հաներ են, եւ մէկ մասն ալ իրենք քաշեր են, թէպէտեւ (ախոսս) այնքան ձօձուն են եւ ճկուն:

Այ. Հապա ինչ ըսել կուզէ այն խօսքովը թէ «Հայք փոյթ չեն ըներ եւ յեկեղեցական «միաբանիլ ընդ Յունաց. որով կմնան մին- «չեւ հիմա ինտրանշան միայնութեան ընդ «մնացորդաց արեւելեան ազգաց ոմանց»:

Վ. Այդ խօսքը առաջիններէն ալ աւելի ծանր է եւ շատ խորհուրդներ ունի, որոց բացատրութիւնը ուրիշ ատենի թողումք՝ եւ թէ ունիս սոյնպէս երկայնմտութիւն եւ գովելի հետաքրքրութիւն:

Այ. Ծնորհակալ եմ, Հայր սուրբ. սիրով եւ փափաքանք կապտեմ ըսել եւ ճշմարտութիւնը հասկընալ: Եւ եթէ ձեզ ծանրութիւն չհամարիք, կը աղձամ որ ուրիշ օր մի եւս այն ծէսերուն այլափոխութեան պատճառներն ու պատմութիւնն ալ ինձ հասկըցընէք:

Վ. Շատ բարի: